

Memento mori

Jakub z Paradyża, *Traktat o sztuce dobrego umierania*, tłum. i oprac. Maciej Włodarski,

Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2022, ss. 231

 <https://doi.org/10.4467/20843844TE.23.013.18201>

Jakub z Paradyża (ok. 1380–1464) to bez wątpienia jeden z najwybitniejszych myślicieli późnego średniowiecza¹. Teolog, moralista, filozof, kaznodzieja, znawca Pisma Świętego i ceniony nauczyciel akademicki był jednocześnie niezwykle płodnym twórcą, który pozostawił po sobie bogatą spuściznę literacką, obejmującą około 150 pozycji (s. 9)². Większość z tej pokaźnej liczby traktatów (ok. 80) to traktaty teologiczne, dotyczące przede wszystkim teologii

¹ Bibliografia literatury polskiej – Nowy Korbut, t. 3: *Piśmiennictwo staropolskie. Hasła osobowe N–Ż*, oprac. zespół pod kier. R. Pollaka, Warszawa 1965, s. 85–87; J. Fijałek, *Mistrz Jakub z Paradyża i Uniwersytet Krakowski w okresie Soboru Bazylejskiego*, t. 1–2, Kraków 1900; K. Górski, „Teologia mistyczna” Jakuba z Paradyża, „Rocznik Filozoficzny” 27 (1979), z. 1, s. 217–230; S. Dobrzański, *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 2, Warszawa 1982, s. 109–119; S.A. Porębski, *Jakub z Paradyża. Poglądy i teksty*, Warszawa 1994; *idem*, *Jakub z Paradyża i filozofia w Polsce w XV wieku*, „Studia Philosophiae Christianae” 34 (1998), z. 1, s. 64–69; J. Stoś, *Mistrz Jakub z Paradyża i devotio moderna*, Warszawa 1997; K. Lepczyński, *Jakub z Paradyża*, w: PSB, t. 10, Wrocław 1962–1964, s. 363–364; D. Mertens, *Iacobus Carthusiensis. Untersuchungen zur Rezeption der Werke des Kartäusers Jakob von Paradies (1381–1465)*, Göttingen 1976; zob. też: Jakub z Paradyża, *Opuscula inedita*, wyd. S. Porębski, Warszawa 1978, s. 19–26; J. Stoś, *Jakub z Paradyża – życie, działalność i pisma*, „Studia Paradyjskie” 3 (1993), s. 129–140; H. Kellner, *Jakobus von Jüterbogk*, „Theologische Quartalschrift” 48 (1866), s. 315–348; D. Mertens, *Jakob von Paradies*, w: *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Bd. 4, Berlin 1983, kol. 478–487; Th. Brieger, *Zu Jakob von Jüterbock*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 24 (1903), s. 136–150; F. Schillmann, *Neue Beiträge zu Jakob von Jüterbock*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 35 (1914), s. 64–76.

² S.A. Porębski, *Jakub z Paradyża...*; J. Stoś, *Jakub z Paradyża*, Kraków 2004.

moralnej, teologii pastoralnej, teologii mistycznej, ale też ważnej dla Jakuba z Paradyża reformy Kościoła. Zachowały się również pisma podejmujące zagadnienia epistemologiczne i antropologiczne. Maciej Włodarski wyróżnił w twórczości Jakuba z Paradyża trzy zasadnicze zespoły poruszanych zagadnień, dotyczące: eklezjologii, reformy życia duchowieństwa i etyki (s. 9). Część jego dzieł nadal dostępna jest tylko w wersjach rękopiśmiennych (łącznie zachowało się blisko 500 rękopisów)³, niektóre doczekały się edycji krytycznych i zostały (przynajmniej fragmentarycznie) opublikowane.

Z dziedziną teologii pastoralnej, połączonej z teologią mistyczną, jak również z wątkami antropologicznymi, związany jest jeden z ciekawszych traktatów Jakuba z Paradyża zatytułowany *De arte bene moriendi*. Dzieło to, podejmujące ważny w XV wieku temat tzw. sztuki dobrego umierania, ale i poprzedzającego ów proces dobrego życia, powstało w Erfurcie w połowie XV wieku, a dotąd znane było przede wszystkim w wersjach inkunabułowych. Po raz pierwszy zostało ogłoszone drukiem w Lipsku w 1492 roku; trzy lata później miał miejsce kolejny druk tego dzieła. Dotychczas nie było polskiego przekładu tego traktatu. Aż do roku 2022 – wtedy to bowiem Maciej Włodarski, wybitny badacz literatury staropolskiej⁴, podjął się ważnego, acz trudnego pod względem edytorskim zadania opublikowania tego utworu w krytycznej edycji. Podstawą tłumaczenia uczynił lipskie wydanie traktatu z 1492 roku.

Edycję źródła stanowią dwie spójne części, z których część właściwa, tekst traktatu, została poprzedzona *Wstępem*. Składają się na niego numerowane paragrafy, zatytułowane kolejno: 1. *Jakub z Paradyża – życie i dzieło* (s. 7–11), 2. *Ars bene moriendi – sztuka dobrego umierania* (s. 11–20), 3. *Sztuka umierania Jakuba z Paradyża* (s. 20–37), 4. *Zasady wydania* (s. 37–38), które zostały uzupełnione *Wykazem skrótów* (s. 39) i *Wyborem bibliografii* (s. 39–40). Część właściwą edycji krytycznej stanowi łańcuszkowy tekst – fotokopie stron traktatu (*Iacobus ordinis Carthusiensis, De arte bene moriendi. Fotokopie stron traktatu*, s. 41–104) i transkrypcja tekstu łańcuszkowego z jego polskim tłumaczeniem (*Iacobus ordinis Carthusiensis, De arte bene moriendi. Transkrypcja tekstu łańcuszkowego i przekład polski*, s. 105–227). Całość wieńczy *Indeks nazwisk i postaci* (s. 229–231).

Pierwsza, wprowadzająca część stanowi znakomity wstęp do części zasadniczej – polskojęzycznego przekładu traktatu. We wprowadzeniu przedstawiono bowiem postać Jakuba z Paradyża i jego twórczość, co posłużyło jako tło dla kolejnego

³ Wykaz większości rękopisów podaje Karol Piotrowicz (*Polonica w Niemczech*, „Nauka Polska” 18 (1934), s. 178–180).

⁴ M. Włodarski, „*Ars moriendi*” w literaturze polskiej XV i XVI w., Kraków 1987; *idem*, *Obraz i słowo. O powiązaniach w sztuce i literaturze XV–XVI wieku na przykładzie „ars moriendi”*, Kraków 1991; *idem*, *Barokowa poezja epicedialna. Analizy*, Kraków 1993; *idem*, *Polsko-bazylijskie więzi kulturalne i literackie w XVI wieku*, Kraków 1987; *idem*, *Polska poezja świecka XV wieku*, Kraków 1997; *idem*, *Dwa wieki kulturalnych i literackich powiązań polsko-bazylijskich. 1433–1632*, Kraków 2001; *idem*, *Średniowieczna poezja łańcuszkowa w Polsce*, Wrocław 2007; *idem*, *Świat średniowieczny w zwierciadle romansu*, Kraków 2012; *idem*, *Trzy traktaty o sztuce umierania*, Kraków 2015.

rozdziału, traktującego o rozwoju idei powstawania traktatów dotyczących „dobrego umierania”. W kolejnym rozdziale, będącym logicznym następstwem dwóch poprzedzających go, scharakteryzowano traktat *De arte bene moriendi* Jakuba z Paradyża. Autor *Wstępu* gruntownej analizie poddał tekst pod kątem nie tylko jego zawartości znaczeniowej, lecz także przywoływanych przez Paradyżanina źródeł; zwrócił przy tym uwagę na odwołania do Pisma Świętego oraz tekstów wywodzących się z tradycji patrystycznej i monastycznej. Tu również dokonano solidnej analizy stylu i zastosowanych środków retorycznych. Bogactwo zawartych we *Wstępie* informacji w wyczerpujący sposób przygotowuje czytelnika do lektury polskiego tłumaczenia, które – co szczególnie mocno trzeba podkreślić – wzbogacono nie tylko transkrypcją oryginalnego tekstu (dla ułatwienia czytelnikowi śledzenia łacińskiej wersji tekstu dokonano zestawienia: *verso* – łaciński tekst, *recto* – polskie tłumaczenie), lecz także fotokopiami oryginału, co bez wątpienia jest nie tylko zaletą, ale i swoistą atrakcją.

Traktat *O sztuce dobrego umierania* dzieli się na dwie części, z których pierwsza poświęcona jest sztuce dobrego życia (*ars bene vivendi*), druga zaś sztuce dobrej śmierci (*ars bene moriendi*). Część pierwsza składa się z obszernego wprowadzenia (s. 108–113), będącego nienumerowanym rozdziałem pierwszym, oraz kolejnych trzynastu numerowanych rozdziałów (liczonych od 2 do 14, s. 112–175), część druga z kolejnych sześciu (s. 176–221; w omawianej edycji źródła przyjęto ciągłość numeracji rozdziałów od 1 do 20) i wieńczącego całość nienumerowanego zakończenia (s. 220–227). Część pierwsza traktatu zwraca uwagę odbiorców na warunki konieczne do spełnienia jeszcze za życia, warunkujące prawidłowe przygotowanie do śmierci. Jakub z Paradyża wskazuje na konieczność porzucenia starych przyzwyczajęń, wyzwolenia ze świeckich, „światowych” upodobań, które niosą troski i zmartwienia, aby „uszlachetnić” pozostałe jeszcze lata ziemskiej wędrówki. Autor podał przy tym konkretne wskazówki dotyczące tzw. triady dobrych uczynków prawdziwego chrześcijanina, to znaczy postu, jałmużny i modlitwy. Zwrócił uwagę na znaczenie pokory, ponadto przystępowania do spowiedzi i odpowiadania pokuty, zachęcając do ciągłej czujności, a nawet odczuwania lęku przed wszechobecnym grzechem. Nie omieszkał także wspomnieć o budzących wiele pytań odpustach, które uznał za wartościowe o tyle, o ile są one aprobowane przez władze kościelne. Jako zwolennik życia monastycznego Paradyżanin podkreślił, że jednym z elementów odpowiedniego przygotowania do śmierci może być podjęcie decyzji o wstąpieniu do zakonu, przy czym stanowczo stwierdzał, że decyzja ta winna być poprzedzona odpowiednio długim namysłem i – co istotne – uwzględniać tylko zakony „reformowane”. Zwrócił również uwagę na oczyszczające, wręcz uszlachetniające, ważne z punktu widzenia tzw. sztuki dobrego życia, a w konsekwencji – dobrego umierania, znaczenie łez i cierpienia. Dwa ostatnie rozdziały części pierwszej poświęcono wzmocnieniu pobożności, ale też wzbudzeniu pragnienia obcowania z Bogiem, czego kwintesencją było odpowiadanie (dla innych udział) mszy świętej i karmienie się Eucharystią, co miało szczególne znaczenie w obliczu zbliżającej się śmierci.

Część drugą Jakub z Paradyża adresował niejako do osób towarzyszących umierającym. To im właśnie starał się ukazać nie tylko rozmaite trudności wynikające bezpośrednio z faktu umierania i obcowania ze śmiercią, lecz także sposoby ulżenia umierającym, którzy odczuwają cierpienie. Uspokajał przy tym, że „nie należy obawiać się złej śmierci, jeśli poprzedziło ją dobre życie” (s. 176–177). Pomóc umierającemu miało skierowanie myśli ku Bogu, szczery rachunek sumienia, żal za grzechy, oczyszczająca skrucha i nieustająca nadzieja. W sytuacji osłabienia pobożności wynikającej ze słabości ciała zalecał przyjmowanie sakramentów świętych. Zachęcał również do podejmowania ośmiu rodzajów działań Chrystusa związanych z Jego męką na krzyżu, które miały stanowić wzorzec działań podejmowanych w obliczu śmierci (s. 202–211): „modlitwa do Ojca o oddalenie cierpienia, krwawe pocenie się, mężne udanie się na mękę, modlitwa za prześladowców, płacz na krzyżu, głośne wołanie, polecenie duszy Ojcu, dobrowolne przyjęcie śmierci” (s. 23). Działania te miały pomóc człowiekowi stanąć bez lęku przed obliczem Boga na sądzie ostatecznym. Ku pociesze odbiorców uczony przytoczył przykłady świętych, którzy powyższe wskazówki starali się wcielać w życie, co afirmowało nie tylko sztukę dobrego życia i dobrego umierania, lecz także samo dzieło, które autor oddawał w ręce potencjalnych czytelników. Swe rozważania Jakub z Paradyża zakończył prośbą o wybaczenie „rozwlekłości”, „nieozdobnego stylu”, „krótkości słów”, uznając, że celem nadrzędnym, który mu przyświecał, było nauczanie czytelników sztuki dobrego umierania (s. 224–225).

Tak oto dzięki wysiłkowi Macieja Włodarskiego współczesny czytelnik otrzymał znany dotychczas tylko w wersji łacińskiej podręcznik Jakuba z Paradyża ze wskazówkami dotyczącymi dobrego umierania (poprzedzony poradami na temat dobrego życia). Podręcznik ten, co należy podkreślić, nie był przykładem twórczości ani rzadkiej, ani na owe czasy nowatorskiej. Sztuka dobrego umierania stanowiła bowiem szczególną formę literacką wykształconą w XV wieku (acz zagadnienie śmierci i odpowiedniego do niej przygotowania stało się tematem rozważań już w antyku, s. 11–12), wyrażającą sposób myślenia średniowiecznego człowieka o umieraniu. Podobne podręczniki wychodziły spod piór wybitnych przedstawicieli ówczesnego świata nauki, dość wymienić uznawane za wzorcowe podręczniki autorstwa Jeana Gersona, między innymi *Opusculum tripartitum de praeceptis decalogi, de confessione et de arte moriendi*, a także *Ars moriendi ex variis scripturarum sententiis collecta cum figuris ad resistendum in mortis agone diabolice suggestioni valens cuilibet christifideli utilis ac multum necessaria*, dzieło przypisywane Mateuszowi z Krakowa⁵ i uznawany za tekst kardynała Domenico de Capranice traktat *Speculum artis bene moriendi de temptationibus, poenis infernalibus, interrogationibus agonisantium et variis orationibus pro illorum salute faciendis*. W XV wieku powstało także wiele mniej znanych tekstów tej materii poświęconych⁶, co wynikało z powszechnie

⁵ Z. Celichowski, *Ars moriendi. Rozprawa bibliograficzna*, „Rozprawy Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie” 17 (1893), s. 143–167.

⁶ M. Włodarski, „*Ars moriendi*” w literaturze polskiej..., s. 22–67.

panującego zainteresowania śmiercią, wyrażonego w będącym kwintesencją tego myślenia powiedzeniu *memento mori*. Zapewne było to pokłosiem przeświadczenia o marności świata doczesnego i wieczności życia po śmierci, o które należało zadbać jeszcze za życia ziemskiego, a do którego swoistą bramę stanowiła śmierć. Jakub z Paradyża w swoim traktacie dał więc znakomitą – jak zauważa Maciej Włodarski – w zestawieniu z innymi, podobnymi traktatami, całkiem oryginalną wykładnię wskazówek tworzących zestaw reguł dobrego umierania. Autor edycji uznał, że „traktat Jakuba z Paradyża jest dziełem oryginalnym, wyróżniającym się bardziej ścisłym powiązaniem «sztuki dobrej śmierci» ze «sztuką dobrego życia», zachętą do życia ascetycznego i rezygnacji ze «światowych rokoszy» oraz zaszczytów, zwróceniem się ku teologii mistycznej, zalecającej pragnienie bezpośredniego kontaktu z Bogiem” (s. 37)⁷. Dodatkowo wydawca stwierdził, że „autor wykazuje niepoślednie zdolności literackie i wbrew swoim obiekcjom posługuje się stylem kunsztownym, pełnym wyszukanych metafor, ozdobnych porównań, ale jednocześnie trudnym” (s. 37).

Dzieło Jakuba z Paradyża, o ile dotyka zagadnień dosyć często występujących w twórczości uczonych wieków średnich, o tyle czyni to w sposób kunsztowny, wielce elokwentny, wręcz misterny, a jednocześnie – co winno wyraźnie wybrzmieć – w sposób nader przystępny i klarowny. Piękny, literacki język, płynnie prowadzona myśl teologicznej natury, zmyślne, a jednocześnie czytelne metafory i efektowne porównania czynią z wywodów Paradyżanina opowieść, drogowskaz o dobrym życiu, na końcu którego czeka dobra śmierć. Narracja, wzbogacona przykładami z uznanych autorytetów Kościoła (i nie tylko), jest kwiecista, ale nie nazbyt kwiecista, barwna, ale nie zbyt barwna, erudycyjna, ale nie przytłaczająca skomplikowanymi wywodami. A najważniejsze – te wszystkie liczne zalety odnajdujemy nie tylko w łacińskiej wersji traktatu, ale – co chyba w tym wypadku ważniejsze – również w jego polskojęzycznej wersji. Autorowi przekładu udało się bowiem odzwierciedlić piękny styl Jakuba z Paradyża, zachowując przy tym płynność narracji i jasność przekazu, a to w polskich edycjach źródłowych bywa nie lada wyzwaniem.

Maciej Włodarski zaproponował bardzo przejrzystą kompozycję – zwięzłe, acz wyczerpująco przedstawił postać twórcy traktatu, jego twórczość i scharakteryzował dzieło, a ponadto szczegółowo objaśnił zasady przyjęte w pracy nad edycją źródła. Objaśnienia te sprawiają, że czytelnik może prześledzić wprowadzone przez autora przekładu modyfikacje tekstu. Dodatkowe wyjaśnienia i uzupełnienia czytelnik otrzymuje w występujących pod tekstem łacińskim i polskim przypisach, które czynią tekst jeszcze bardziej zrozumiałym i czytelnym. Nie bez znaczenia jest także zamieszczenie *Indeksu nazwisk i postaci*, który może stanowić ułatwienie podczas lektury, podobnie *Wybór bibliografii*, choć można mieć zastrzeżenia co do prezentacji jedynie wybranych opracowań. Na docenienie zasługuje również

⁷ Por. J. Stoś, *Ars vivendi et ars moriendi w pismach Jakuba z Paradyża*, „Studia Philosophiae Christianae” 38 (2002), nr 2, s. 104–117.

strona edytorska; Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego może się poszczycić kolejną pięknie wydaną książką.

Dzięki wysiłkowi autora przekładu i staraniom wydawcy czytelnik otrzymał cenną, rzetelną pod względem merytorycznym, znakomicie przygotowaną edycję krytyczną ciekawego i wartościowego poznawczo traktatu, która wzbogaciła szczęśliwie stale poszerzającą się kolekcję edycji krytycznych średniowiecznych źródeł łacińskich. Oby więcej było takich inicjatyw!

SYLWIA KONARSKA-ZIMNICKA

🏠 Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach / Jan Kochanowski University of Kielce, Poland
@ zimnicka[at]ujk.edu.pl
🌐 <https://orcid.org/0000-0002-8337-1637>